

ПОНЯТТЯ і наслідки правочину: проблеми теорії та практики

Т. В. Бобко

заступник голови Фрунзенського
районного суду м. Харкова

У статті проаналізовано деякі проблеми визначення поняття правочину, його наслідків з урахуванням приватного і публічно-правового регулювання.

Ключові слова: цивільне право, правочин, наслідки правочину.

В статье проанализированы проблемы определения понятия сделки, последствия сделки с учетом частного и публично-правового регулирования.

Ключевые слова: гражданское право, сделка, последствия сделки.

Some problems of concept of transaction and its consequences are analysed in the article, taking into account the private and public-legal adjusting.

Keywords: civil law, transaction, consequences of transaction.

Категорія «правочин» відноситься до фундаментальних понять цивільного права, дослідження якого завжди привертало увагу науковців різних періодів розвитку. Так, серед цивілістів дореволюційного періоду значний вклад в розробку цієї проблеми внесено Ю. С. Гамбаровим, Д. І. Мейером, Г. Ф. Шершеневичем, Й. О. Покровським, в радянський період слід виділити, перш за все, глибокі напрацювання М. М. Агаркова, І. Б. Новицько-

го [1] та деяких інших вчених. У сучасних умовах, коли переосмислюються і наповнюються якісно новим звучанням майже всі усталені цивілістичні категорії, таке поняття, як правочин, також повинно стати предметом різнобічного аналізу. Зокрема, необхідний погляд на правочин, як на підставу виникнення, зміни та припинення правових наслідків, і водночас на особливості правових наслідків, породжених правочином.

У цивільному праві поняття правочину пов'язується з діями, які породжують юридичні наслідки. Поняттєвий апарат вітчизняної правової науки використовує цей термін (замість терміна «угоди» і як еквівалент російського «сделки»), завдяки його походженню від словосполучення чинити право, тобто виконувати певні дії, які мають юридичну силу [2, с. 322-334].

В українську правову термінологію (як і термінологію більшості країн Європи) поняття правочину (сделки) потрапило з німецької цивілістики, будучи тісно пов'язаним із виникненням пандектної системи цивільного права. Вважається, що ядро пандектистики складає вчення про правочини [3, с. 28], а розробку цього терміна приписують особистості німецького проф. Георга Арнольда Хайзе, який вказує на нього у праці, датованій 1807 р. У книзі проф. Хайзе містяться такі назви параграфів: «Волевиявлення», «І особливо правочини». Цю ідею згодом поширив відомий німецький дослідник, представник історичної школи в праві Ф. К. фон Савіньї, у юридичній науці Російської імперії – Д. І. Мейер [4, с. 118].

Термін «правочин», від німецького *Rechtsgeschäft*, перекладається як «правова дія», «правова справа». Ф. К. фон Савіньї розглядав правочин як різновид волевиявлення, при визначенні правочину як юридичного поняття він робив акцент саме на виразі волі. З ім'ям Ф. К. фон Савіньї пов'язується «теорія волі» [5, с. 227].

Поділяючи теоретичні концепції німецьких цивілістів, Д. І. Мейер визнавав правочином будь-яку юридичну дію, спрямовану на зміну існуючих правових відносин. При цьому він відзначав дві істотні умови правочину:

- юридична дія призводила до зміни існуючих відносин (наприклад, встановлення, перехід чи припинення права);
- власне юридична дія не тільки спрямована на зміни існуючих відносин, але й вчинена з метою провести ці зміни.

Відтак, на думку Д. І. Мейера, юридичні дії, які призводили до змін, однак первісно не були спрямовані на зміну існуючих відносин (наприклад, порушення прав), до правочинів не відносилися [4, с. 178].

Згодом теоретичні напрацювання вчених стали відобразитися в кодифікованих актах цивільного законодавства. Так, Перша легальна дефініція правочину зустрічається в Цивільному Уложенні Саксонії 1863 р., згодом багато уваги приділено правочинам і в Німецькому Цивільному Уложенні 1896 р., окрема глава Загальної частини НЦУ повністю присвячена саме правочинам.

Серед законодавчих актів, які діяли на території України, слід назвати Австрійське Цивільне Уложення 1811 р., яке в первісній редакції не мало положень щодо правочинів, але внаслідок змін, внесених у 1916 р., в ньому з'явилася нова глава про договори та загальні правочини. Щоправда, Австрійське цивільне уложення розглядало правочин лише як підставу виникнення зобов'язань, а не підносило його на рівень абстрактної категорії цивільного права. Тому висловлювалася така оцінка регулюванню правочинів: цей підхід, маючи загалом правильне спрямування, тим не менш не міг бути застосований не тільки до правочинів, перебуваючи поза межами зобов'язального права, а й бути інструментом з'ясування природи самих зобов'язальних правочинів [6, с. 684].

Крім ґрунтовних наукових розробок загальної теорії правочину, в класичній німецькій цивілістиці зустрічається й нігілістичне ставлення до цієї категорії. Наприклад, Шлосман у праці 1876 р. робить висновок, що поняття правочину не має наукової цінності, а є тільки схоластичною проблемою. Однак не може відмовитись від використання поняття правочину, визнаючи за ним роль загальної абстрактної категорії, яка, будучи підкореною загальним правилам, відрізняється від інших різнопланових цивільно-правових конструкцій, таких, як правовідносини, давність, обов'язок тощо.

На думку Ю. С. Гамбарова, правочини можуть бути відмежовані від інших категорій, але всі правочини можуть бути об'єднані єдиним цивільно-правовим «ланцюжком», в основі якого лежить принцип визнання об'єктивним правопорядком автономії (самовизначення) волі у приватноправових відносинах [6, с. 683-684].

У судженнях наведеного автора цінне те, що він обмежує зміст поняття правочину, вказуючи, що правочином є не будь-яке волевиявлення, а лише те, яке має на меті встановити певні відносини з визнаними за ними нормами права наслідками [6, с. 689].

При цьому навіть і таке визначення потребує певного уточнення. По суті, ним охоплена необмежена кількість індивідуальних волевиявлень, типізованих у цивільному праві на договори (купівля-продаж, міна, позика, зберігання), інші правочини (заповіт, шлюб) тощо. Проте змістом поняття правочину виступає не будь-яке індивідуальне волевиявлення, оскільки кількість різновидів правочинів обмежена. Зокрема, хоч будь-який правочин і містить у собі волевиявлення, та не будь-яке волевиявлення є правочином. Не може визнаватись правочинами благословення, запрошення на танець, внесення приданого, розпорядження по

домашньому господарству [6, с. 683-684]. До правочинів не можуть бути віднесені й символічні дії особи, зокрема привітання, поздоровлення та ін. Дії, які супроводжують волевиявлення, у певних випадках також не мають характеру правочину.

І якщо в дослідженнях Ю. С. Гамбарова зроблено акцент саме на волевиявленні як складовій правочину, то В. М. Хвостов розглядав правочин як дозволену дію однієї чи декількох приватних осіб, шляхом яких вказані особи бажають викликати юридичні наслідки, що відповідають їхнім інтересам [7, с. 146]. Таким чином, бачимо, що в цьому визначенні акцент робиться на дозволеності, правомірності правочину як дії. Згодом правомірність (дозволеність) правочину і його вольовий характер стали об'єднуватись у визначенні, сучасні дослідники у більшості випадків уявляють його саме як вольову правомірну дію учасників цивільних відносин.

Законодавче закріплення правочинів у сучасних цивільних кодексах, у тому числі й Цивільному кодексі України (далі – ЦК України), бере початок саме з тих часів.

Слово «правочин» в сучасний період не є широковідомим в українській лінгвістиці. Тому із введенням в дію ЦК України 2003 р. стало причиною настороженого ставлення до його запровадження у юридичний лексикон. Але цей термін зазначається і в словниках відомого письменника і дослідника Б. Д. Грінченка, виданих у 1906-1909 р.р., і в словниках більш пізнього періоду. Так, у російсько-український словник ділової мови (М. Дорошенко, М. Станіславський, В. Страшкевич), виданого у 1930 р., одним із варіантів перекладу російського терміна «делка» є саме правочин [8, с. 94]. Наводяться й варіанти його використання, наприклад «укладати правочин» тощо.

Відновлення терміна «правочин» в українській юридичній термінології відбулося «з легкої руки професора О. А. Під-

опригори» [9, с. 305], хоча всі члени робочої групи з опрацювання проекту ЦК України підтримали ідею такої термінологічної реституції [10, с. 336]. Член робочої групи проф. З. В. Ромовська відмітила, що терміни «правочин», «правочинний» – це слова не лише українські за походженням, а й зрозумілі, милозвучні, тому мають одержати нове життя [10, с. 337].

Однак повернення цього поняття до текстів законодавчих актів, до поняттєвого апарату цивілістики не применшило масштабів наукових пошуків визначення його змісту і значення. С. І. Шимон констатує, що слово «правочин» не знаходить роз'яснення в сучасних словниках української мови, тому його мовне значення слід виводити з його складових – «право» і «чинити». Виходячи з семантичного значення складових слова «правочин», його можна пояснити як джерело, причину, що створює можливості робити що-небудь, користуватися чим-небудь, поводитися певним чином [11, с. 68-72]. На думку згаданої авторки, доцільність використання саме вказаного терміна є безсумнівною. На користь цього наведені такі положення. Термін «правочин» має переваги над терміном «угоди», оскільки є більш містким за змістом, відповідає вимогам, встановленим до термінології; має складну лексичну форму; характеризується однозначною відповідністю поняттю; є раціонально стислим; відзначається мовною правильністю, селективністю і традиційністю; не відноситься до слів загального користування; майже не зустрічається у повсякденному побутовому вживанні [11, с. 68-72].

Наведені аргументи є цілком достатніми і обґрунтованими для того, щоб визначити належне місце поняття «правочин» і в поняттєвому апараті науки цивільного права, і в глосаріях нормативно-правових актів, і в їх інструментальному «арсеналі». Причому за час, що минув з моменту при-

йняття нового ЦК України, термін «правочин» настільки «прижився», що став використовуватися не тільки в законодавчих (наприклад, Закон України «Про акціонерні товариства») і підзаконних актах цивільного законодавства (Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України), а й в актах іншої галузевої належності. Так, у Законі України «Про засади запобігання та протидії корупції» від 11.06.2009 р. № 1506-VI міститься положення про правочини, пов'язані з одержанням подарунків (п. 3 ч. 1 ст. 14 Закону), правочини, укладені внаслідок корупційного правопорушення (ч. 2 ст. 21 Закону) тощо. Наведене свідчить, що термін «правочин» в повній мірі сприйнято поняттєвим апаратом вітчизняної цивілістики.

Крім наведеного, важливим є питання про наслідки правочину. Ще в юридичній літературі дореволюційного періоду (у працях Ю. С. Гамбарова, В. І. Синайського, Г. Ф. Шершеневича та ін.) знайшла своє відображення підкріплення т. зв. «синтетична» теорія підстав правочину, за якою юридичні наслідки правочину базуються одночасно на двох у рівній мірі необхідних джерелах – приватній волі та законі [12, с. 35]. За відсутності підстав ставити під сумнів ці теоретичні напрацювання додамо, що закон як джерело наслідків правочину є в даному контексті не тільки уміщенням приватних, а й публічно-правових наслідків, ігнорування яких просто неможливе і призведе до методологічного збіднення дослідження правочинів.

За легальним визначенням правочину, що міститься у ч. 1 ст. 202 ЦК України, правочином є дія, спрямована на виникнення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків. Звідси можна стверджувати, що наслідки правочину перебувають саме у площині виникнення, зміни або припинення цивільних прав і обов'язків. Однак такий погляд видається нам поверховим.

По-перше, слід враховувати, що правочин може призводити до виникнення не тільки суб'єктивних, а й секундарних прав. Проблема секундарних прав, їх визначення, змісту, співвідношення з суб'єктивними правами з огляду на її глибину, змістовність, інші обставини не є предметом даного дослідження, з цієї проблеми існують ґрунтовні наукові напрацювання [13, с. 706-806]. Лише зауважимо, що вказуючи у ч. 1 ст. 202 ЦК України на спрямування правочину, законодавець, на нашу думку, намагався надати йому максимально широкого розуміння, охопивши тим самим усі цивільні права, включаючи і секундарні.

До того ж наслідки правочину можуть перебувати в сфері речових, зобов'язальних, корпоративних, особистих немайнових, сімейних та інших відносин, важливим є лише те, щоб наслідки мали відповідні ознаки, що свідчать про їх відповідну спрямованість [14, с. 382].

Аналізуючи суто цивільно-правові наслідки правочину як акту волевиявлення приватної особи, можна виділити такі їх різновиди:

- стосовно цивільних прав:
  - набуття прав;
  - зміну прав;
  - припинення прав;
- стосовно цивільних обов'язків:
  - набуття обов'язків;
  - зміну обов'язків;
  - припинення обов'язків;
- залежно від кореляції прав і обов'язків:
  - набуття прав з набуттям обов'язків;
  - набуття прав без набуття обов'язків;
  - набуття прав із припиненням обов'язків;
  - набуття прав зі зміною обов'язків;
  - зміна прав із набуттям обов'язків;
  - зміна прав без набуття обов'язків;
  - зміна прав зі зміною обов'язків;
  - зміна прав із припиненням обов'язків;
  - припинення прав із припиненням обов'язків;

- припинення прав без припинення обов'язків;
- припинення прав зі зміною обов'язків;
- припинення прав без зміни обов'язків; наслідки правочинів, прямо не пов'язані із набуттям, зміною або припиненням цивільних прав і обов'язків:
  - виникнення або зміна певного юридичного стану;
  - вплив правочину на обсяг право- і дієздатності особи, зокрема це стосується юридичних осіб тощо.

Звичайно, вказана група наслідків дещо розширює легальне визначення правочину (ст. 202 ЦК України), однак до його розуміння не слід підходити суто догматично. Правову конструкцію, позначену у ч. 1 ст. 202 ЦК України, необхідно розглядати як певну «базову модель», яку правові реалії наповнюватимуть різними варіаціями. В цьому сенсі важливим видається усвідомити бачення правочину як дії особи, спрямованої, зокрема, на набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків.

По-друге, невідворотним є проникнення наслідків правочину до сфери публічних відносин, яка знаходиться далеко за межами суто цивільних прав і обов'язків. Відомим прикладом є податкові відносини, коли вчинення будь-якого правочину під видом «господарської операції» тягне за собою певні податкові і бухгалтерські наслідки. При цьому, можливо, ці наслідки і не відповідають цивільно-правовій суті правочину, однак ізолювання правочину від них видається нам штучним.

Наслідки вчинення правочину, що перебувають за межами цивільних прав і обов'язків, можуть бути поділені на:

- 1) фіскальні (податкові) – вчинення певних правочинів тягне за собою виникнення обов'язку визначення, розрахунку, сплати та контролю за сплатою податків і зборів. Інакше кажучи, в багатьох випадках правочин та його ре-

зультати є об'єктом податкового впливу й оподаткування. Наприклад, при нотаріальному посвідченні договорів виникає обов'язок по сплаті державного мита (п. 3. ст. 3 Декрету Кабінету Міністрів України «Про державне мито») чи плати за нотаріальну дію (ст. 31 Закону України «Про нотаріат»), з виникненням права власності чи права користування землею, у тому числі і на підставі правочину, виникає обов'язок по сплаті земельного податку (ст. 15 Закону України «Про плату за землю» від 3.07.1992 р. № 2535-XII), придбання транспортних засобів, включаючи їх придбання на підставі правочинів, тягне за собою виникнення обов'язку по сплаті податку з власників транспортних засобів та інших самохідних машин (ст. 5. Закону України «Про податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів» від 11.12.1991 р. № 1963-XII). І цей перелік може бути продовжено.

Таким чином, можна стверджувати, що правочин, будучи актом волевиявлення суб'єкта приватного права, тим не менш міцно «вмонтований» у певні фіскальні і податкові механізми як об'єкт (елемент) податкового впливу;

2) повідомлювальні – повідомлення про вчинений правочин відповідних органів (органи опіки та піклування, податкові органи тощо). Наприклад, наслідком укладання і посвідчення договору відчуження нерухомості є виникнення у нотаріуса, який посвідчив договір, обов'язку надіслати інформацію про договір податковому органу за податковою адресою платника податку у строки, встановлені законом для податкового кварталу (абзац четвертий п. 11.3 ст. 11 Закону України «Про податок з доходів фізичних осіб» від 22 травня 2003 р. № 889-IV). Причому наслідки у вигляді обов'язку повідомити про факт укладання правочину, його зміст, інші, пов'язані з цим обставини, можуть вини-

кати і в сторін правочину, і в осіб, так чи інакше причетних до його вчинення, посвідчення чи оформлення. Тут слід назвати нотаріуса, особу, яка підписала правочин (ч. 4 ст. 207 ЦК України), особу, яка посвідчила правочин на підставі закону (наприклад, ст. ст. 245, 1251, 1252 ЦК України), та ін. Безумовно, такий обов'язок може виникати тільки в силу прямої вказівки закону, оскільки довільне поширення повідомлювальних наслідків неприпустиме, тому що це порушує права сторін правочину.

Не можна виключати ситуації, коли наслідки у вигляді обов'язку повідомити про вчинений правочин, його зміст виникають в силу приписів цивільного законодавства. Це стосується відносин представництва, коли в особи, яка видала і згодом скасувала довіреність, виникає обов'язок повідомити про це представника, а також відомих їй третіх осіб, для представництва перед якими була видана довіреність (ч. 2 ст. 249 ЦК України); представник зобов'язаний негайно повідомити особу, яку він представляє, про відмову від вчинення дій, які були визначені довіреністю (ч. 2 ст. 250 ЦК України). Такі правила містяться у нормах, присвячених договору доручення, зокрема при передачі виконання заміснику, яке є за своєю природою правочином, повірений повинен негайно повідомити про це довірителя (ч. 1 ст. 1005 ЦК України). При припиненні договору доручення, якщо повірений діє як підприємець, сторона, яка відмовляється від договору, має повідомити другу сторону про відмову від договору не пізніше як за один місяць до його припинення, якщо триваліший строк не встановлений договором (ч. 3 ст. 1008 ЦК України).

У зв'язку з наведеним можна виділити такі види повідомлювальних наслідків правочину:

- 1) повідомлення про факт укладання правочину;
- 2) повідомлення про зміст правочину;

3) повідомлення і про факт укладання, і про зміст правочину.

За джерелом встановлення повідомлювальні наслідки можуть бути таких видів:

- 1) встановлені самим правочином;
- 2) встановлені іншим правочином;
- 3) встановлені актом юридичної особи або її установчим документом;
- 4) встановлені актами цивільного законодавства;
- 5) встановлені актами законодавства іншої галузевої належності;

3) наслідки облікові – відображення правочину як операції у бухгалтерському обліку, статистичному обліку, інших визначених законодавством видах обліку.

Відзначимо, що використовувані в актах спеціального законодавства різної галузевої належності і спрямування такі поняття, як операції, зокрема, розрахункові операції (ст. 2 Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг»), експортні, імпорتنі операції (Інструкція про порядок здійснення контролю за експортними, імпортними операціями, затверджена постановою Правління Національного банку України від 24 березня 1999 р. № 136), валютні операції (п. 2 ст. 1 Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю»), операції з продажу (підпункт 5.1.7 ст. 5 Закону України «Про податок на додану вартість»), банківські операції (ст. 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність») здебільшого характеризують правочини, яким надано певного публічно-правового «забарвлення» у зв'язку з обліковими, звітними, дозвільними та іншими вимогами зазначених актів спеціального законодавства. Аналогічно використовуються категорії «платежу», «передачі», «розрахунків» тощо. Можна

твердити, що в окремих випадках правочин, будучи втіленим в інші правові категорії (операції, платежі тощо), стає з тих чи інших міркувань в силу вказівки законодавця об'єктом обліку, не втрачаючи при цьому жодних ознак і функцій правочину;

4) реєстраційні – наслідком вчинення правочину може бути внесення відповідних записів до реєстрів, вчинення інших реєстраційних дій. Наприклад, укладання договору купівлі-продажу, найму (оренди) житла є підставою здійснення реєстрації місця проживання фізичної особи. Це ж саме можна сказати про реєстрацію права власності на нерухоме майно на підставі договорів купівлі-продажу, довічного утримання, дарування, міни земельної ділянки або іншого нерухомого майна; договорів про приватизацію майна державних підприємств; нотаріально посвідчених договорів про поділ, перерозподіл, об'єднання нерухомого майна (ст. 19 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень»).

Наслідком вчинення відповідного правочину може бути виникнення і реєстрація обтяження відповідного майна. Причому реєстрація обтяження надає відповідному обтяженню чинності у відносинах з третіми особами, якщо інше не встановлено Законом. У разі відсутності реєстрації обтяження таке обтяження зберігає чинність у відносинах між боржником і обтяжувачем, проте воно є не чинним у відносинах з третіми особами, якщо інше не встановлено Законом (ст. 12 Закону України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень»). При цьому реєстраційні наслідки вчинення правочину не слід ототожнювати з державною реєстрацією правочину (ст. 210 ЦК України) як вимогою до самого правочину і його оформлення.

Література

1. *Новицький І. Б.* Сделки. Исковая давность. – М.: Госюриздат, 1954. – 247 с.
2. *Зайцев Ю.* Автентичність правового тексту та проблеми його термінологічно-мовного оформлення (на матеріалі проекту Цивільного кодексу України) // Кодифікація приватного (цивільного) права України / За ред. проф. А. С. Довгерта. – К.: Український центр правничих студій, 2000. – 336 с.
3. *Flume W.* Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Rechts. 3. Aufl. Bd II: Rechtsgeschäft. – 472 p.
4. *Мейер Д. І.* Русское гражданское право. – СПб., 1902. – 687.
5. *Чантурия Л. Л.* Введение в общую часть гражданского права (сравнительно-правовое исследование с учетом некоторых особенностей). – М.: Статут, 2006. – 349 с.
6. *Гамбаров Ю. С.* Гражданское право. Общая часть / под. ред. и с предислов. В. А. Томсинова. – М.: Зерцало, 2003 (по изд. 1911 г.).
7. *Хвостов В. М.* Система римского права: Учеб. – М.: Зерцало, 1996. – 522 с.
8. Російсько-український словник ділової мови / М. Дорошенко, М. Станіславський, В. Страшкевич. — Х., 1930. — 344 с.
9. Цивільне право України: курс лекцій: у 6 т. / за ред. Р. Б. Шишики та В. А. Кройтора. – Х.: Еспада, 2004. — Т. 1. Книга 2. – 152 с.
10. *Ромовська З. В.* Українське цивільне право: Заг. частина. Академ. курс. Підручник. – К.: Атіка, 2005. – 560 с.
11. *Шимон С.* «Правочин» як цивільно-правовий термін: юридичне нововведення чи лінгвістичне уточнення? // Юридична Україна. – 2009. – № 7. – С. 68-72.
12. *Белов В. А.* Учение о сделке в российской доктрине гражданского права (литературный обзор) // Сделки: проблемы теории и практики: Сб. статей / Рук. авт. кол. и отв. ред. М. А. Рожкова. – М.: Статут, 2008.
13. *Бабаев А. В.* Секундарные права // Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / Под общ. ред. В. А. Белова. – М.: Юрайт-Издат, 2007.
14. Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / Под общ. ред. В. А. Белова. – М.: Юрайт-Издат, 2007.

ОФІЦІЙНИЙ ВІСНИК УКРАЇНИ

№ 92
Частина 1
2010

Податковий кодекс України

від 2 грудня 2010 року №2755-VI

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України»

від 2 грудня 2010 року №2756-VI

ДП «Українська правова інформація»
тел./факс: (044) 271-1661(62)
www.ovu.com.ua